

Анализ на политическата рамка, свързана с предоставянето на агроекологични услуги в България

Докторант Светозар Павликов Иванов

Институт по аграрна икономика, Селскостопанска академия – София

E-mail: svetozar88@mail.bg

Резюме

В настоящата статия е направен исторически преглед на появата и развитието на агроекологията като наука, практика и движение. Разгледани са основните принципи и концепции за нейното развитие. Анализирани са политическата рамка, свързана с прилагането на агроекологията, като са избрани няколко агроекологични услуги и свързаните с тях различни селскостопански практики. Направен е сравнителен анализ между агроекологичните плащания, прилагани в двата програмни периода на Общата селскостопанска политика (ОСП) – 2014–2020 г. и 2023–2027 г. Направен е извод, че с развитието на политическата рамка прилагането на агроекологични дейности и практики водят до запазване на околната среда, климата, увеличаване на биоразнообразието и възстановяване на почвено-то плодородие.

Ключови думи: агроекология; агроекологични услуги; агроекологични практики; ОСП; почва; вода; биологично разнообразие; ландшафт; биологично земеделие

Analysis of the political framework, related to the provision of agro-ecological services in Bulgaria

Svetozar Pavlikov Ivanov PhD Student

Institute of agricultural economics, Agricultural academy – Sofia

E-mail: svetozar88@mail.bg

Citation: Ivanov, P. Sv. (2023). Analysis of the political framework, related to the provision of agro-ecological services in Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, 68(3), 14-28 (Bg).

Abstract

The following article provides a historical overview of the emergence and development of agroecology as a science and practice. The main principles and concepts of its evolution are considered. An analysis of the policy framework, related to the implementation of agroecology was performed, and several agroecological services, along with various relevant agricultural practices were selected. A comparative analysis was made between the agro-ecological payments, applied during the two program periods of CAP 2014–2020 and CAP 2023–2027. The conclusion was that with the development of the political framework, the implementation of agro-ecological activities and practices lead to the preservation of the environment and climate, biodiversity increase and soil fertility restoration.

Key words: agro-ecological; agro-ecological services; agro-ecological practices; CAP; soil; water; biodiversity; landscape; organic farming

1. Въведение

Целта на настоящото изследване е да се направи анализ на политическата рамка, свързана с предоставянето на агроекологични услуги в България. Историческият преглед проследява прехода към настоящата агроекологична политика в областта на селското стопанство. Съпоставят се агроекологичните услуги и агроекологичните практики през двата програмни периода на ОСП – 2014–2020 г. и 2023–2027 г. По този начин се проследява интензитета, структурата, изменението на провежданата политика в различните периоди. Селскостопанското производство оказва влияние върху качеството на водата, въздуха, почвата, влияе върху екосистемите, биоразнообразието и оформя ландшафта. Това влияние може да бъде както положително, така и отрицателно върху различните публични блага. С приемането на Регламент (ЕС) 2021/2115 на Европейския парламент и на Съвета се проправя пътят към по-справедлива, по-екологична политика. Инвестирането в опазването на екосистемите и почвата чрез устойчиво земеделие може да намали в значителна степен вредното въздействие на конвенционалните селскостопански практики върху околната среда. Това от своя страна ще направи екосистемите и селското стопанство по-продуктивни, по-устойчиви и по-щадящи околната среда.

2. Методика и данни

В настоящото изследване на политическата рамка, свързана с предоставяне на агроекологични услуги в България, са използвани методите сравнителен анализ и синтез. Основните документи, очертаващи политическата рамка за изследвания период (2014–2020 г.), са Регламент 1305 и Регламент 1307. С приемането на Регламент (ЕС) 1305/2013 на Европейския парламент и на Съвета започва провеждане на обща европейска политика в областта на селското стопанство за седемгодишен период: от 2014 г. до 2020 г. Това е свързано с редица промени в агроекологичните

практики: насърчаване на земеделските стопани да прилагат селскостопански дейности, които допринасят за смекчаване и адаптиране към последиците от изменението на климата, опазването и подобряването на околната среда, ландшафта, природните ресурси, почвата и генетичното разнообразие. С Регламент (ЕС) 1307/2013 на Европейския парламент и на Съвета се въвежда компонент по Първи стълб на директните плащания, който да подкрепи земеделските стопани, които спазват определени селскостопански практики, благоприятни за климата и околната среда. След двугодишен период на преход от 1 януари 2023 г. започна прилагането на Регламент (ЕС) 2021/2115. Той въвежда както съвсем нови инструменти под формата на интервенции и екосхеми, така и трансформира, и продължава изпълнението на някои мерки от периода 2014–2020 г. Използвани са официално публикувани данни по отношение на планирането и усвояването на средствата, свързани с агроекологията.

3. Исторически преглед на развитието на агроекологията като наука, практика и движение

В зависимост от начина на управление селското стопанство може да доведе до прилагането на множество вредни за околната среда методи. Последиците от тези негативни подходи и практики са загуба на местообитания, попадане на вредни вещества в почвата и въздуха, ерозия, емисии на парникови газове, отравяне с пестициди и други (Zhang, W. et al., 2008). Конвенционалните селскостопански подходи през годините са допринесли за дългосрочен екологичен дисбаланс, влошаване качеството на почвата, въздуха, намаляване на местообитанията, биоразнообразието, загуба на различни биологични видове и замърсяване (Bosio, G. et al., 2018). Агроекологичните услуги са ползите, които хората получават чрез взаимодействието си с природата (Ernstson, H., 2013). Тези блага се свеждат до няколко измерителя: от качеството на живот, чиста вода, въздух, почвено здраве, си-

гурност и поминък, до културно и духовно значение, които хората придобиват чрез взаимодействието си с екосистемите (Millennium Ecosystem Assessment, 2005). Агроекологията се асоциира с „прилагане на екологични концепции и принципи към проектирането и управлението на устойчиви агроекосистеми“ (Altieri, M., 1995). Тя притежава три аспекта: движение, съвкупност от земеделски практики и научна дисциплина (Wezel, A., Soldat, V., 2009). Като наука агроекологията изучава взаимодействието между различните компоненти на агроекосистемата. Като съвкупност от практики тя се интересува от устойчиви земеделски системи, оптимизиращи добивите. Не на последно място, като движение тя изследва нови многофункционални модели за развитие на селското стопанство.

Използването на термина агроекология в научната литература може да се проследи назад до 1928 г. (Wezel, A. et al., 2009). Отнася се до научно изучаване на биологичните взаимодействия между отделни култури и различни компоненти на агроекосистемата. Мащабът е поле–парцел, обхватът е биологично-физичен, има природно-описателен характер. През 40-те и 50-те години на XX век описателният характер придобива аналитичност, като се увеличават обхватът и мащабът. Първите агроекологични изследвания са насочени към биологичните науки – зоология, агрономия, физиология на културите. Целта на тези изследвания е насочена върху взаимодействието между екосистемата и селското стопанство. До 60-те години агроекологията съществува само като научна дисциплина. От 60-те до края на 70-те години науката агроекология прогресивно разширява своя мащаб и анализ. Мащабът се разгръща върху агроекосистемите. Обхватът на екологичния анализ използва интердисциплинарния подход, включващ социално-икономически и политически фактори. До 80-те години на миналия век агроекологията все още няма утвърдени конкретни дефиниции за агроекологичните услуги, но през това десетилетие продължава тенденцията по обогатяване на изследваните процеси и явления. През 80-те години терминът агроеко-

логия привлича значително внимание поради използването му от много учени (Gliessman et al., 1981; Perfecto et al., 1996; Altieri, 1987; Francis et al., 2003; Gliessman, 2007; Guzmán, 2006). От средата на 80-те и 90-те години агроекологията вече е научна дисциплина с концептуална рамка и дефинирана методология за цялостно изследване на агроекосистемите (Gliessman, C., 2007). Насърчава се разработването и внедряването на агроекологични практики. Селскостопанското производство се разглежда като сложна система, в която екологичните процеси протичат заедно с човешките дейности – икономически, социални и културни. Разработват се няколко основни принципи на агроекологията (Reijntjes, C. et al., 1992), чрез които ще се постигне екологична устойчивост. Те се групират в три направления:

- Планиране и анализ: агроекосистемата се разглежда като едно цяло, а средните добиви от дадена култура не са основна цел.

- Използване на ресурсите: свързва се с подобряване и оптимизиране на хранителните вещества, биомасата, водните и генетични ресурси, агробιοоразнообразието, препарати и торове за растителна защита, както и свеждане до минимум използването на външни невъзобновяеми източници.

- Управление: засилване на полезните биологични взаимодействия между компонентите на агробιοоразнообразието, разнообразяване на видовете и генетичните ресурси, подобряване на функционалното биоразнообразие, използване на местни сортове култури и породи, подобряване на почвеното плодородие чрез управление на органичната материя.

От началото на XXI век обхватът и мащабът на агроекологията все повече се разгръщат. Включва се изучаването и изследването на хранителните системи (Francis, C., 2003). Това е развиващата се концепция на агроекологията като научна дисциплина. Съществуват три подхода: изследвания на ниво парцел и поле; изследвания на агроекосистемата и фермата; изследвания, обхващащи цялата хранителна система.

Агроекологията има три аспекта:

1. Научна дисциплина – интегративно изследване на екологията на цялостните хранителни системи, обхващащо екологични, икономически и социални измерения, или прилагането на екологични концепции и принципи за проектиране и управление на устойчиви хранителни системи (Gliessman, S., 1997).

2. Набор от принципи и практики за подобряване на издръжливостта и екологичната, социално-икономическата и културната устойчивост на земеделските системи.

3. Движение, което търси нов начин за разглеждане на селското стопанство и неговите взаимоотношения с обществото.

Агроекологията се разглежда като решение за съвременната криза, свързана с изменението на климата, чрез изграждане на хранителни системи. Европейската асоциация за агроекология (www.agroecology-europe.org) я определя „като наука, практика и социално движение“. Това обхваща цялата хранителна система от почвата до организацията на човешките общества. Науката агроекология дава приоритет на научните изследвания за действия, подходи и участия в различни системи от знания. От практическа гледна точка тя се основава върху устойчиво оползотворяване на местни възобновяеми ресурси, знания и опит на местните фермери. На второ място, тя включва разумно използване на биоразнообразието за предоставяне на екосистемни услуги и постигане на устойчивост. На трето място, тя предлага решения, които предоставят множество ползи: екологични, икономически, социални. Като движение, тя защитава дребните собственици и семейните ферми, местните и къси пазарни вериги, разнообразието от местни семена и породи, здравословна и качествена храна.

Тринадесетте принципи в агроекологията (www.fao.org, 2019) са: рециклиране, намаляване на зависимости от закупени суровини, почвено здраве, здравето на животните, биоразнообразие, синергия, икономическа диверсификация, знания, ценности, справедливост, свързаност, управление на земята и природните ресурси, и участие.

4. ОСП и агроекология

Агроекологията е наука, система от знания, която осигурява определени публични блага. Съществува широк консенсус сред икономистите, че предоставянето на публични блага е предпоставка за определени действия и провеждани политики на отделните правителства. Според ортодоксалната гледна точка, разпределението на блага отразява дефицита в потреблението, който не може да бъде оптимално постигнат чрез децентрализирана пазарна система. Това изисква намеса и определен политически механизъм (Samuelson, 1954). В последните години изследвания в публичната и институционалната икономика потвърдиха разбирането, че основните проблеми, характерни за предоставянето на публични блага, могат да бъдат изучавани, дискутирани и прилагани чрез политическата рамка. Предоставянето на публични блага е ангажирано с провеждането на конкретни политики в ЕС (Cooper et al., 2009). Тази теза се подкрепя от специфичните характеристики на селското стопанство, влиянието му върху околната среда, наличието на дефицит в предоставянето на екологични блага в цяла Европа. Липсата на „правилен механизъм за разпределение“ ще предопредели по-ниското равнище на публичните блага от нивото, което е желано от цялото общество.

В настоящия период на ОСП 2023–2027 г., в сравнение с предишния (2014–2020 г.), броят на използваните инструменти значително се увеличава, заложените цели придобиват покатегоричен и всеобхватен характер. В свой документ „Бъдещето на храните и земеделието“ (European Commission, 2017) ЕК посочва, че трябва да има „по-голям фокус върху високите стандарти и действителните резултати... Трябва да има ориентирано към резултатите предоставяне на екологични обществени блага“. ЕК в своя документ „Оценка на въздействието“ (European Commission, 2018) разглежда нов модел, който ще „донесе фундаментална промяна в ОСП на ниво ЕС чрез поставяне на повече акцент върху постигането на резул-

тати спрямо общите цели на политиката, определени и договорени на ниво ЕС“.

На фона на намаления общ бюджет за ОСП в рамките на ЕС средствата за агроекология се увеличават значително. В програмен период 2023–2027 г., в резултат на Зелената сделка, имаме съвсем нова концепция и визия на прилаганите интервенции и задълбочаване на приоритетите, както и изискванията към земеделските стопани.

ОСП за периода 2014–2020 г. запазва съществуването на Първи и Втори стълб в под-

крепата си към земеделските стопани и развитието на селските райони. Тя е целенасочено по-справедлива и екологосъобразна. В табл. 1 са систематизирани описанията в Регламент (ЕС) № 1307/2013 на Европейския парламент и на Съвета схеми за директни плащания. Въвеждат се национални тавани за плащанията, както и термина „активен земеделски стопанин“.

След продължителни преговори и двугодишен преход, новият период на финансиране на ОСП на ЕС започна на 1 януари 2023 г.

Таблица 1. Политики в рамките на Общата селскостопанска политика (ОСП)
Table 1. Policies within CAP

ОСП 2014–2020 г./CAP 2014–2020	
Първи стълб/First pillar	Втори стълб/Second pillar
	Развитие на селските райони/Rural Development
Директни плащания/Direct payments	Тематични подпрограми (чл. 7)/Thematic subroutines (art. 7)
	Мерки (чл. 13)/Measures(art. 13)
<ul style="list-style-type: none"> - Схема за единно плащане на площ (чл. 36)/Single Area Payment strategy (art. 36) - Преходна национална помощ (чл. 37)/Transitional national aid (art. 37) - Преразпределително плащане (чл. 41)/Redistributive payment (art. 41) - Плащане за селскостопански практики, които са благоприятни за климата и околната среда (чл. 43)/ Payments for farming practices that bring positive effect on the climate and environment (art. 43) - Плащане за райони с природни ограничения (чл. 48)/Payments for areas with natural constraints (art. 48) - Плащане за млади земеделски стопани (чл. 50)/Payments for young farmers (art. 50) - Обвързано с производството подпомагане (чл. 52)/Production support (art. 52) - Дребни земеделски стопани (чл. 61)/ Small farmers (art. 61) 	<ul style="list-style-type: none"> - Трансфер на знания и действия за осведомяване (чл. 14)/Knowledge transfer and awareness actions (art. 14) - Консултантски услуги, управление на стопанството (чл. 15)/Consulting services, farm management (art. 15) - Схеми за качество на селскостопански продукти и храни (чл. 16)/Strategies for quality agricultural products and food (art. 16) - Развитие на стопанството и стопанската дейност (чл. 19)/Development of the economy and economic activity (art. 19) - Основни услуги и обновяване на селата в селските райони (чл. 20)/Main services and village renewal in rural areas (art. 20) - Залесяване и създаване на горски масиви (чл. 22)/Afforestation and creation of a forest massifs (art. 22) - Учредяване на групи и организации на производители (чл. 27)/Establishment of producer groups and organizations (art. 27) - Агроекология и климат (чл. 28)/ Agroecology and climate (art. 28) - Биологично земеделие (чл. 29)/Organic farming (art. 29) - Плащания по Натура 2000 и рамковата директива за водите (чл. 30)/Payments under Natura 2000 and the Water Framework Directive (art. 30) - Плащания за райони, изправени пред природни или други специфични ограничения (чл. 31)/Payments for areas facing natural or other specific constraints (art. 31) - Хуманно отношение към животните (чл. 33)/Animal welfare (art. 33)

ОСП 2023–2027 г./ CAP 2023–2027

Първи стълб/First pillar

Втори стълб/Second pillar

Директни плащания/Direct payments

Секторни интервенции/
Sectoral interventions

Развитие на селските райони/Rural
Development

- Основно подпомагане на доходите за устойчивост (чл. 21)/Basic income support for sustainability (art. 21)
- Плащане за малки земеделски стопани (чл. 28)/Payments for small farmers (art. 28)
- Допълнително преразпределително подпомагане на доходите за устойчивост (чл. 29)/Additional redistributive income support for sustainability (art. 29)
- Допълнително подпомагане на доходите за млади зем. стопани (чл. 30)/Additional income support for young farmers (art. 30)
- Схеми за климата, околната среда и хуманното отношение към животните (чл. 31)/Climate, environment and animal welfare strategies (art. 31)
- Обвързано с производството подпомагане на доходите (чл. 32)/Production support (art. 32)

- Видове интервенции в определени сектори (чл. 47)/Types of interventions in specific sectors (art. 47)
- Видове интервенции в сектора на пчеларството (чл. 55)/Types of interventions in the beekeeping sector (art. 55)
- Видове интервенции в лозаро-винарския сектор (чл. 58)/Types of interventions in the viticulture sector (art. 58)
- Видове интервенции в други сектори (чл. 67)/Types of interventions in other sectors (art. 67)

- Задължения, свързани с околната среда, климата и управлението (чл. 70)/Environmental, climate and governance obligations (art. 70)
- Природни или други специфични за района ограничения (чл. 71)/Natural or other area-specific limitations (art. 71)
- Специфични за района недостатъци, произтичащи от някои задължителни изисквания (чл. 72)/Area-specific disadvantages resulting from some mandatory requirements (art. 72)
- Инвестиции (чл. 73)/Investments (art. 73)
- Инвестиции в напояване (чл. 74)/Investments in irrigation (art. 74)
- Установяване на млади зем. стопани и стартиране на стоп. дейност в селските райони (чл. 75)/Settlement of young farmers and starting agricultural activity in rural areas (art. 75)
- Инструменти за управление на риска (чл. 76)/Risk management tools (art. 76)
- Сътрудничество (чл. 77)/Cooperation (art. 77)
- Обмен на знания и разпространение на информация (чл. 78)/Knowledge exchange and information dissemination (art. 78)

Източник: Собствено проучване./ Source: Own research.

Съгласно Регламент (ЕС) № 2021/2115 на Европейския парламент и на Съвета държавите членки изготвят национални стратегически планове, които са одобрени от Европейската комисия. Те са ключов елемент от новия период на финансиране. Съответното законодателство на ЕС определя общите цели и насоки, но държавите членки имат значителна свобода при тяхното прилагане. Именно в стратегическите планове ОСП 2023–2027 г. придобива конкретна форма. От табл. 1 се вижда, че селскостопанската политика продължава да се основава на два стълба: директни плащания и секторни интервенции по Първия стълб, които се финансират от Европейския фонд за гарантиране на земеделието (ЕФГЗ), и различни мерки за развитие на селските райони по Втория стълб, който се финансира от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР). Една

от важните новости, е че ОСП вече включва национални стратегически планове, в които държавите членки трябва да опишат как възнамеряват да допринесат за постигане на заложените предварително общи цели. В настоящия програмен период почти една трета (31,3%) от бюджета на ЕС отива за подпомагане на селското стопанство и селските райони. По време на преговорите по многогодишната финансова рамка (МФР) позициите на отделните държави по бюджета на ОСП се разминаваха значително. След излизането на Великобритания от ЕС, дефицитът в бюджета изисква необходимостта от финансово съкращаване на средствата по отделните провеждани политики, в сравнение с периода 2014–2020 г.

В табл. 2 е направено сравнение между разпределените средства за периода 2014–2020 г. и заложените примерни бюджети през 2020 г.,

Таблица 2. Преговори и резултати по Многогодишната финансова рамка (МФР)
Table 2. The Multiannual Financial Framework (MFF) negotiations and outcomes

	МФР 2014–2020 г./ MFF 2014–2020	Европейски съвет 02/2020 г./ European Council 02/2020	Окончателна МФР 2023–2027 г./ Final MFF 2023–2027	Сравнение между окончателна МФР 2023–2027 г. и МФР 2014–2020 г./ Comparison between the final MFF 2023– 2027 and the MFF 2014–2020
Общ бюджет/ Total budget	1082,2	1094,8	1074,3	-1%
ОСП/ CAP	382,8	329,2	336,4	-12%
Първи стълб/ First pillar	286,1	256,7	258,6	-10%
Втори стълб/ Second pillar	96,7	72,5	77,8	-19%
ОСП в % от МФР/ CAP in % of MFF	35,4%	30,1%	31,3%	

* Всички суми са в милиарди евро./All amounts are in billions of euros.

Източник: Собствено проучване, базирано на Matthews (2020) и Nègre (2022).

Source: Own research based on Matthews (2020) and Nègre (2022).

както и окончателно приетата многогодишна финансова рамка за периода 2023–2027 г. Средствата, предвидени по Първи стълб, намаляват с 27,5 млрд. евро, в сравнение с предишния програмен период, или с близо 10%. Освен това, от табл. 2 се вижда, че заложените бюджет по Втори стълб е съкратен с 18,9 млрд. евро, т.е. над 19%. Това е сериозно намаление на разходваните средства, но с цел по ефективно постигане на заложените приоритети. Отделените средства по ОСП са редуцирани с над 12%. Общото намаление на бюджета за провежданата селскостопанска политика в настоящия период до 2027 г. е в размер на 46,4 млрд. евро. Допълнително общият бюджет на ЕС е намален само със 7,9 млрд. евро, което е съкращение с 1%. Това е общата финансова картина.

ОСП за периода 2023–2027 г. подпомага земеделските стопани и заинтересованите страни от селските райони във всичките страни членки на ЕС. Тя се основава на одобрени от Комисията стратегически планове, които имат за цел да допринасят за постигане на поставените амбиции от Европейския зелен пакт, стратегията „От фермата до трапе-

зата“ (European Commission, 2020) и стратегията за „биологично разнообразие“ (European Commission, 2020). Европейският зелен пакт се основава на стремеж Европа да бъде първият неутрален по отношение на климата континент. ЕС ще се превърне в модерна, ресурсно-ефективна и конкурентноспособна икономика. До 2050 г. няма да има нетни емисии от парникови газове. Междинна цел е до 2030 г. намаляването на нетните емисии на парникови газове с най-малко 55%, в сравнение с равнището от 1990 г., както и засаждането на три милиарда дървета в ЕС. Стратегията „От фермата до траpezата“ се основава на справедлива, здравословна и екологична хранителна система. Основава се на Европейската зелена сделка. Стратегията се състои от регулаторни и нерегулаторни инициативи. ОСП и политиката в областта на рибарството са ключови инструменти за подкрепа на този преход. Целта е хранителните системи да са справедливи, здравословни и щадящи околната среда, т.е. устойчиви. Това ще доведе до неутрално или положително въздействие върху околната среда, смекчаване изменението на климата, да се обърне тенденцията за загуба на

биоразнообразие, гарантиране на продоволствената сигурност и достъпността на храните. Стратегията за „Биологичното разнообразие“ е дългосрочен, амбициозен план с конкретни действия, които трябва да бъдат изпълнени до 2030 г., свързани със защита на природата и обръщане на тенденциите за деградация на екосистемите. Комисията предлага първия в ЕС Закон за възстановяване на природата.

5. Анализ на агроекологичните услуги в ОСП

Селското стопанство, освен че е потребител, е и доставчик на обществени блага. Жизнеспособността на земеделската дейност зависи от агроекологичните процеси като структура и плодородие на почвата, количество валежи, кръговрат на хранителните вещества и други. В същото време добре управляваните земеделски земи и селскостопански практики могат да осигурят ползи за цялото общество. Това са смекчаване изменението на климата, поддържане на водните запаси, опазване на почвите, запазване на естествените местообитания и биоразнообразието, поддържане на хранителните вещества и други.

Инвестираните средства в предоставянето на агроекологични стоки и услуги от земеделските стопани са гарант, че благосъстоянието и развитието на човечеството може да е устойчиво и екологично. В научната литература са структурирани различни агроекологични услуги: почвено здраве, кръговрат на хранителните вещества, биоразнообразие, опрашване, естествен контрол на вредителите, торене, смекчаване изменението на климата, запазване на валежите, естествените местообитания, ландшафта и други. В анализа по-горе се описва използването на три подхода в агроекологията като научна дисциплина. В настоящото изследване ще използваме първите два, а именно: на ниво парцел и прилаганите мерки.

В Първи стълб на ОСП 2014–2020 г. се прилага схема за селскостопанските практики, които са благоприятни за климата и околната

среда – позната като зелени директни плащания. В Съображение №37 от Регламент (ЕС) 1307/2013 на Европейския парламент и на Съвета се споменава, че: „Една от целите на новата ОСП (бел. прилагана за период 2014–2020 г.) е подобряването на екологичните параметри чрез задължителен компонент за „екологизиране“ на директните плащания, които ще подкрепят селскостопански практики, благоприятни за климата и околната среда, приложими в целия Съюз. За тази цел държавите членки следва да използват част от своите национални тавани за директни плащания, за да отпускат, в допълнение към основното плащане, годишно плащане, в което може да бъде взето предвид вътрешното сближаване в държавата членка или в региона, за задължителни практики, които следва да се прилагат от земеделските стопани с приоритетна насоченост и към двете цели на политиката – климат и околна среда...Тези практики следва да бъдат под формата на обикновени, обобщени, недоговорни и годишни действия, които надхвърлят изискванията за кръстосано съответствие и са свързани със земеделието, като диверсификация на културите, поддържане на постоянно затревени площи, включително традиционни овощни градини, където овощките се отглеждат с малка гъстота върху пасища, както и създаването на екологично насочени площи. С цел да се постигнат в по-голяма степен целите на екологизирането и да се осигури неговото ефективно администриране и контрол, тези практики следва да се прилагат върху цялата площ на стопанството, която отговаря на условията”. Изискванията за стопанства над 30 ха са няколко: наличие на екологична насочена площ (минимум 5%), диверсификация на културите (минимум три различни култури) и запазване на постоянно затревени площи.

В рамките на реформата на ОСП 2023–2027 г., основната новост на „зелената“ архитектура е въвеждането на „екосхеми“ в рамките на Първия стълб на политиката. Това е основната разлика с ОСП 2014–2020 г. За разлика от задължителното „екологизиране“, те ще бъдат доброволни за земеделските сто-

пани. Категорично е посочено в чл. 31, параграф 1 на Регламент (ЕС) 2021/2115 на Европейския парламент и на Съвета за стратегическите планове на ОСП:

„Държавите членки създават и предоставят подпомагане за доброволните схеми за климата, околната среда и хуманното отношение към животните (наричани по-нататък „екосхеми“) съгласно условията, установени в настоящия член, и както е предвидено по-подробно в стратегическите им планове по ОСП”.

В средата на януари 2021 г. ЕК публикува списък (European Commission, 2021) с потенциални екосхеми, в които се предлагат широк спектър от селскостопански практики. Те включват: практики за биологично земеделие; за интегрирано управление на вредителите; агроекологични; хуманно отношение към животните; агролесовъдство; опазване на водните ресурси; управление на хранителните вещества; други практики, полезни за почвата; други практики, свързани с емисиите на парникови газове; прецизно земеделие; и други. Агроекологичните практики включват:

- сеитбообращение с бобови култури;
- покривни култури между редовете на трайни насаждения, овощни градини, лозя и други;
- зимна почвена покривка и междинни култури;
- система за животновъдството с нисък интензитет на трева;
- използване на култури и сортове растения по-устойчиви на изменението на климата;
- смесени видове и разнообразна паша за целите на биоразнообразието – опрашване, птици, храни за дивеч;
- подобро отглеждане на ориз и намаляване на емисиите на метан чрез редуване на мокри и сухи техники;
- практики и стандарти, определени в правилата за биологично земеделие;

Всички тези изброени агроекологични селскостопански практики са насочени към действия за намаляване, смекчаване и адаптиране към изменението на климата, защита

и подобряване качеството на водата, предотвратяване деградацията на почвата, защита на биоразнообразието, действия за устойчиво намалено използване на пестициди и действия за хуманното отношение към животните.

В периода 2023–2027 г. имаме, съгласно одобрения Стратегически план (Strategic plan, 2022), няколко екосхеми. По „Екосхема разнообразяване на отглежданите култури“ се въвежда отглеждането вече на минимум четири различни култури, със заложен бюджет от близо 319,80 млн. евро. По „Екосхема запазване и възстановяване на почвения потенциал“ се допуска отглеждането на междинни култури, налични на полето от 15 октомври до 15 февруари на стопанската година, или внасянето на хранителни вещества чрез външни органични подобрители на почвата. Заложените средства са над 143,3 млн. евро. Най-новото в настоящия програмен период е „Екосхема за намаляване използването на пестициди“. До момента няма подобна схема по Първи стълб, прилагана в България. Заложените средства са над 173,75 млн. евро.

В Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) 2014–2020 г. са разписани Мярка 10 „Агроекология и климат“ и Мярка 11 „Биологично земеделие“. В табл. 3 подробно са описани и конкретните направления. Няма окончателна оценка и изпълнение на ПРСР 2014–2020 г, защото се финансират все още мерки. Използвани са данни от консолидирана версия с шесто изменение на 29.04.2020 г. В чл. 28 „Агроекология и климат“ на Регламент (ЕС) 1305/2013 на Европейския парламент и на Съвета се задължават страните членки да разработят мерки, с цел въвеждане на селскостопански практики за опазване на околната среда и климата. В чл. 70 „Задължения в областта на околната среда и климата“ от Регламент (ЕС) 2021/2115 на Европейския парламент и на Съвета се включват настоящите нови интервенции в областта на агроекологията и биологичното земеделие. Някои са продължение на съществуващите до момента, други се трансформират, а имаме и съвсем нови – неприлагани.

Всеки един земеделски стопанин, собственик или ползвател на земя, бенефициент по интервенциите под формата на директни плащания, т.е. по Първи стълб, е задължен да спазва стандартите за добро земеделско и екологично състояние (ДЗЕС). Те са структурирани в четири области на въздействие: защита на почвите, опазване на водата, намаляване изменение на климата и запазване на биоразнообразието. Избраните, разгледани и съпоставени агро-екологични услуги в двата програмни периода, с прилаганите практики, са следните:

5.1. Опазване качеството на почвата

Основният проблем при опазването на това публично благо е рискът от ерозия. Това е в резултат от водна или вятърна ерозия, от практики, свързани с обработката и управлението на почвата, вкл. прекомерна паша. Качеството на почвата е свързано със съдържанието на органична материя. Замърсяването може да е и в резултат на прекомерно приложение на препарати или торове. Основните земеделски практики, насочени към намаляване на риска от ерозия, са: превръщане на обработваема земя в пасища; екстензивно използване на пасища; зелено покритие (главно през зимния период); практики за необработка или ниска обработка на почвата. Други процеси на деградация на почвата като окисляване, токсично замърсяване и засоляване до голяма степен се отнасят до определени географски райони. В Мярка 10 „Агроекология и климат“ от ПРСР 2014–2020 г. е заложено направление „Контрол на почвената ерозия“, за чието изпълнение първоначално са отделени 8 млн. евро. Впоследствие средствата са увеличени на 18 млн. евро. В програмен период 2023–2027 г., съгласно приетия Стратегически план, има интервенция „Възстановяване и поддържане на деградирани пасищни територии“ с първоначално заложен бюджет от 15 млн. евро. Това е над 46,6%¹⁰ увеличение на първоначално заложените средства при трансформиране на направлението. По Първи стълб на ОСП 2023–2027 г. заложените агроекологични практики са: засяването на междинни култури за зелено покритие и бъдещо торене, както и използването на органи-

чен подобрител в определено допустимо количество.

5.2. Качество, опазване и намаляване замърсяването на водата

Редица политики се прилагат при използването на водата и управлението на водните ресурси. Те включват строги правила относно използването на пестициди, препарати и торове с цел предотвратяване замърсяването на повърхностни и/или подземни води. Най-често срещани са плащанията за селскостопанско производство, при което има намалена употреба или липса на препарати и минерални торове, вкл. буферни ленти. Намаленото използване на торове, превръщането на обработваема земя в пасища и сеитбообращението са основните практики, прилагани от фермерите за намаляване на нитратите във водата. По този начин ще бъде защитено агроекологичното благо, свързано с опазване на водата. В схемата за зелени директни плащания по Първи стълб от ОСП 2014–2020 г. имаме въведено изискване за сеитбооборот от минимум три култури, но нямаме никакво изискване за намалена употреба на пестициди. В настоящия период екосхема „Намаляване използването на пестициди“ въвежда доброволно прилагане на оптимизирана и устойчива употреба на препарати за растителна защита, минерални и органични торове в обработваемите земи, трайните насаждения и постоянно затревените площи. Отделеният бюджет е 173,7 млн. евро. Въвежда се допълнителна интервенция за насърчаване намалението на употребата на продуктите за растителна защита и торове през контрол в краен продукт, с бюджет от 100 млн. евро.

5.3. Биологично разнообразие

Биологичното разнообразие е променливостта между живите организми и системите. Включва разнообразие на видовете, между видовете и екосистемите. Тази променливост е естествено причинена от еволюцията на живите организми. Човешката намеса има значителен ефект върху биологичното разнообразие. Политиките за подобряване на био-

Таблица 3. Наименование и бюджет по различни мерки и интервенции в областта на агроекологията по Втори стълб
Table 3. Title and budget for various measures and interventions in the field of agroecology under the Second pillar

Мярка 10 „Агроекология и климат“, при одобрението на ПРСР 2014–2020 г. версия 1.4, дата на последна модификация 29.04.2015 г.(чл. 28)/Measure 10 “Agroecology and climate”, upon approval of the RDP 2014–2020 version 1.4, last modified date 29.04.2015 (art. 28)	Мярка 10 „Агроекология и климат“, след шесто изменение на ПРСР 2014–2020 г. версия 7.3, дата на последна модификация 29.04.2020 г. (чл. 28)/ Measure 10 “Agroecology and climate”, after the sixth amendment of the RDP 2014–2020 version 7.3, last modified date 29.04.2020 (art. 28)	Интервенции в областта на агроекологията и климата, Стратегически план 2023–2027 г. (чл. 70)/ Interventions in the field of agroecology and climate, Strategic Plan 2023–2027 (art. 70)			
Вид/Type	Бюджет, евро/ Budget, euro	Вид/Type	Бюджет, евро/ Budget, euro	Вид/Type	Бюджет, евро/ Budget, euro
Опазване на застрашени от изчезване местни сортове/ Conservation of endangered local varieties	37 086 669,30	Опазване на застрашени от изчезване местни сортове/ Conservation of endangered local varieties	37 086 669,30	Опазване на местни сортове, важни за селското стопанство/Conservation of local varieties of agricultural importance	41 635 165,00
Традиционни практики за сезонна паша (пасторализъм/ pastoralism)	52 420 000,00	Традиционни практики за сезонна паша (пасторализъм/ pastoralism)	52 420 000,00	Настъряване на естественото опрашване/Promotion of natural pollination	24 000 000,00
Възстановяване и поддържане на затревени площи с висока природна стойност (ВПС)/Restoration and maintenance of grasslands of high nature value (HNV)	77 420 000,00	Възстановяване и поддържане на затревени площи с висока природна стойност (ВПС)/Restoration and maintenance of grasslands of high nature value (HNV)	62 420 000,00	Възстановяване и поддържане на деградирани пасищни територии/ Restoration and maintenance of degraded pasture areas	15 000 000,00
Опазване на застрашени от изчезване местни породи/ Conservation of endangered native breeds	28 420 000,00	Опазване на застрашени от изчезване местни породи/ Conservation of endangered native breeds	28 420 000,00	Опазване на местни породи, важни за селското стопанство/Conservation of native breeds of agricultural importance	39 000 000,00
Контрол на почвената ерозия/Soil erosion control	8 000 000,00	Контрол на почвената ерозия/Soil erosion control	18 000 000,00	Поддържане на местообитанията на червеногушата гъска, кръстаг (царски) орел и египетски лещояд в орнитологични важни места в обраб. земи/Maintenance of the habitats of the red-breasted goose, golden eagle and Egyptian vulture in arable land of ornithological importance	2 000 000,00
Поддържане на местообитанията на защитени видове в обработваемите земи с орнитологично значение/ Maintenance of habitats of protected species in arable land of ornithological importance	20 000 000,00	Поддържане на местообитанията на защитени видове в обработваемите земи с орнитологично значение/ Maintenance of habitats of protected species in arable land of ornithological importance	20 000 000,00		

Подсигуряване разнообразна паша на пчелите и осигуряване на естествено опрашване/Provision of diverse pasture for bees and promoting natural pollination	5 000 000,00	8 817 582,00	Традиционни практики за сезонна паша (пасторализъм)/Traditional seasonal grazing practices (pastoralism)
		70 540 000,00	Отглеждане на сортове, устойчиви към климатични условия, чрез интегрирани практики/Cultivation of varieties resistant to climatic conditions through integrated practices
		100 000 000,00	Насърчаване намалението на употребата на ПРЗ и торове през контрол в краен продукт/Promotion of pesticides and fertilizers use reduction through control in the final product
		39 000 000,00	Насърчаване използването на устойчиви култури и сортове към климатичните условия/Promotion of climate-resistant crops and varieties use
Общо, евро/Total, Euro	223 346 669,30	223 346 669,30	Всичко общо, евро/All total, Euro
Мярка 11 „Биологично земеделие“, при одобрението на ПРСР 2014–2020 г. (чл. 28)/ Measure 11 “Biological agriculture”, with the approval of the RDP 2014–2020 (art. 28)	151 593 438,70	331 378 525,00	Биологично растениевъдство, след период на преход/Organic crop production, incl. transition period
Биологично земеделие вкл. период на преход/Organic farming incl. transition period	191 593 438,70	34 305 009,00	Биологично пчеларство/Organic beekeeping
Всичко общо, евро/All total, euro	374 940 108,00	705 676 281,00	
Увеличение на средствата/ Increase in funds	10,6%	88,2%	

Източник: Собствено проучване./ Source: Own research.

логичното разнообразие в селското стопанство са свързани с трите нива на земеделско биоразнообразие: генетично, видово и екосистемно разнообразие. Всяка страна притежава растителен и животински генетичен ресурс. Съгласно различни регламенти, държавите членки на ЕС предоставят плащания за опазване на застрашени местни видове култури и животни. В Мярка 10 „Агроекология и климат“ са заложили направления за „Опазване на застрашени от изчезване местни сортове“ и „Опазване на застрашени от изчезване местни породи“, с общ бюджет от над 65,5 млн. евро. Тези мерки се продължават в периода 2023–2027 г., но средствата са увеличени до над 80,6 млн. евро. Това е 23,05% увеличение. Относно видовото разнообразие в България се прилагат различни политики и подходи. Намалването на вредното въздействие на селскостопански практики върху биоразнообразието е насочено към диви видове, които използват земеделската земя като основно местообитание. Популации на различни видове птици зависят от земеделска земя за гнездене и размножаване. Фермерите получават компенсаторно плащане за доброволно приемане на земеделски практики, които допринасят за запазването на тези видове. Пример за агроекологични практики са намалено използване на препарати, екстензивно управление на затревени площи с късно косене, създаване и поддържане на полски ивици. Подмярката „Поддържане на местообитанията на защитени видове в обработваеми земи с орнитологично значение“, прилагана за период 2014–2020 г., с бюджет от 20 млн. евро, се трансформира в интервенция „Поддържане на местообитанията на червеногушата гъска (*Branta ruficollis*), кръстат (царски) орел и египетски лешояд в орнитологични важни места в обработваеми земи“, със заделени средства от 2 млн. евро. По Първи стълб от Стратегическия план за период 2023–2027 г. ще се прилага „Екосхема за поддържане и подобряване на биоразнообразието в горски екосистеми“, със заложен бюджет от 29,5 млн. евро. Интервенцията е насочена към поддържане и подобряване на биоразнообразието чрез въвежда-

не на практика в земеделски земи, граничещи с горски територии, да се отглеждат култури с цел изхранване на диви животни. Отглежданите култури не се третират с продукти за растителна защита. По този начин допълнително се намалява химическият натиск върху земеделските площи. Тази интервенция е нова, неприлагана до момента.

5.4. Ландшафт

Предоставянето на тази агроекологична услуга се постига чрез осигуряване на плащания за изграждане, подобряване и/или поддържане на специфични ландшафтни елементи като: индивидуални дървета или групи, синори, жив плет, тераси, каменни стени, езера и водни басейни. Тези елементи допринасят и за други екологични цели като опазване на почвите, водите и биоразнообразието. В периода 2023–2027 г. имаме продължение по Първи стълб на запазване на елементи на ландшафта и екологичната инфраструктура, но вече в разработен нов отделен слой. Заложеният бюджет е над 171,9 млн. евро. Изпълняваната Мярка „Традиционни практики за сезонна паша (пасторализъм)“, с бюджет от 52,4 млн. евро, се продължава, но с бюджет от 8,8 млн. евро.

5.5. Изменение на климата

Провежданата политика може да мотивира фермерите да променят своите практики и методи, в резултат на което да се намалят нивата на вредните емисии от парникови газове за единица произведен обем продукция. Агроекологичната услуга, свързана с по-чист въздух, може да се постигне с ефективно използване на торове, инвестиции в съхранение и управление на оборската тор, залесяване, програми за опазване на земята, екстензивно използване на пасища. В програмния период 2023–2027 г. има заложена интервенция „Отглеждане на сортове, устойчиви към климатични условия чрез практики за интегрирано производство“, с бюджет от 70,5 млн. евро. Допълнително втора интервенция насърчава използването на култури и сортове, устойчиви към климатичните условия, с бюджет от

39 млн. евро. В предишния период няма такива разработени и приложени мерки.

Мярка 11 „Биологично земеделие“ в ПРСР 2014–2020 г. намира своето продължение в Стратегическия план за развитие на земеделието за период 2023–2027 г., но вече като интервенция „Биологично растениевъдство“ и интервенция „Биологично пчеларство“. Средствата, заложи в началото на предишния програмен период, са 151,5 млн. евро. Те се увеличават с 40 млн. евро и достигат до 191,5 млн. евро при последващото изменение на ПРСР 2014–2020 г. При първоначалното одобрение на програмата няма ограничение на изплатените средства, съгласно включваните и одобрени площи под контрол и сертификация. В резултат на бързото изразходване на заложения бюджет се налага последващото му увеличение. Заложените средства в настоящия програмен период по интервенция „Биологично растениевъдство“ са 331,3 млн. евро, а в интервенция „Биологично пчеларство“ са 34,3 млн. евро. Новостта е, че при заложените в настоящия програмен период интервенции, имаме диференцирано плащане, съгласно определени критерии като площ, брой пчелни семейства и други.

Средствата, предвидени за подsigуряване на разнообразна паша на пчелите и осигуряване на естествено опрашване след последното изменение на ПРСР 2014–2020 г., са 5 млн. евро. В настоящия програмен период няма заложена подобна мярка, но съгласно чл. 55 от Регламент (ЕС) 2021/2115 на Европейския парламент и на Съвета, в България ще се прилагат няколко интервенции. За „Борба срещу агресорите и болестите в кошера, особено срещу вароатозата“ е заложен бюджет в размер 5,1 млн. евро. Приоритет е подобряване на опрашителния потенциал на екосистемите. За „Подновяване на пчелните кошери в съюза, включително развъждане на пчели“ е заложен бюджет от 7,1 млн. евро, а за „Рационализиране на подвижното пчеларство“ заложените средства са 0,51 млн. евро. Новите интервенции в сектор „Пчеларство“ и многократното нарастване на предвидените средства предопределят важността му в екосистемното раз-

нообразие. Тези интервенции също нямат аналог в предишния програмен период.

6. Заключение

Заложените цели от Европейската комисия в Европейския зелен пакт и свързаните с него стратегии „От фермата до трапезата“ и „Биологично разнообразие“ предопределят новите инструменти, задачи, методи и механизми на ОСП за периода 2023–2027 г. Одобренията от Комисията стратегически планове на всяка една държава членка допринасят за постигането на точно тези поставени цели. Втората промяна е свързана с използваните нови инструменти. По своята същност стимулирането на фермерите може да бъде под формата на правителствени плащания за предоставяне на агроекологични услуги или инициативи на различни частни организации чрез прилагане на екологични програми (Swinton, M., 2008). В програмния период 2023–2027 г. се използват нови инструменти под формата на интервенции и екосхеми. Те имат за цел да смекчат отрицателните ефекти от интензивното земеделие върху околната среда чрез предоставяне на финансови стимули. Целта е да се възприемат екологосъобразни земеделски практики. Третата промяна е свързана с бюджета.

Средствата на ЕС, заделени по ОСП 2023–2027 г., са редуцирани с над 12%, в сравнение с разполагаемите по ОСП 2014–2020 г. Това е намаление с 46,4 млрд. евро. Динамичната геополитическа обстановка и последиците от разразилите се пандемии предопределят такива решения. Въпреки това, в одобрения Стратегически план за развитие на земеделието на Република България през периода 2023–2027 г. в областта на агроекологията, климата и биологичното земеделие, заложените средства са с над 330,7 млн. евро повече, в сравнение с периода 2014–2020 г. Това е увеличение от над 88,2%. Всичкото това показва сериозността на проблема, свързан с агроекологичните блага, предоставяните услуги и заложените практики за постигането им. С промяната в ОСП 2023–2027 г., прилагането на агроекологични дейности и практики ще доведат до

опазване на околната среда, климата, увеличаване на биоразнообразието, възстановяване на почвеното плодородие, намаляване отрицателните ефекти от използваните торове, препарати и други. С прилагането на иновативни управленски решения и политики, относно въвеждането на подходящи агроекологични практики и получените агроекологични услуги, може да постигнем модерно, екологично и устойчиво селско стопанство.

Литература

Altieri, M. (1995). *Agroecology: The Science of Sustainable Agriculture*.

Altieri, M. A. (1987). *Agroecology: the scientific basis of alternative agriculture*. Berkeley, California: Division of Biological Control.

Cooper, T., Hart, K., & Baldock, D. (2009). *Provision of public goods through agriculture in the European Union* (pp. 1-351). London: Institute for European Environmental Policy.

Davies, J., Bossio, D., Vidal, A., & Vermeulen, S. (2018). *The Business Case for Investing in Soil Health*.

Ernstson, H. (2013). The social production of ecosystem services: A framework for studying environmental justice and ecological complexity in urbanized landscapes. *Landscape and urban planning*, 109(1), 7-17.

Francis, C., Lieblein, G., Gliessman, S., Breland, T. A., Creamer, N., Harwood, R., ... & Poincelot, R. (2003). Agroecology: The ecology of food systems. *Journal of sustainable agriculture*, 22(3), 99-118.

Gliessman, S. (1997). *Agroecology: ecological processes in sustainable agriculture*. CRC Press, Boca Raton.

Gliessman, S. (2007). *The Ecology of Sustainable Food Systems*.

Reijntjes, C., Haverkort, B., Bayer, A. (1992). *Farming for the future: An introduction to low – external input and sustainable agriculture*.

Samuelson, P. (1954). *The Pure Theory of Public Expenditure*.

Swinton, S. M. (2008). Reimagining farms as managed ecosystems. *Choices*, 23(2), 28-31.

Wezel, A., & Soldat, V. (2009). A quantitative and qualitative historical analysis of the scientific discipline of agroecology. *International journal of agricultural sustainability*, 7(1), 3-18.

Wezel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, C., Vallod, D., David, C. (2009). *Agroecology as a science, a movement and a practice*, Agronomy for Sustainable Development.

Zhang, W., Ricketts, T. H., Kremen, C., Carney, K., & Swinton, S. M. (2007). Ecosystem services and

dis-services to agriculture. *Ecological economics*, 64(2), 253-260.

European Commission, Impact Assessment. (2018). (SWD, 301 final), Part 1.

European Commission. (2017). *The Future of Food and Farming* (COM (2017) 713 final).

European Commission. (2020). COM (2020) 380 final.

European Commission. (2020). COM (2020) 381 final.

European Commission. (2021). agriculture.ec.europa.eu/news/commission-publishes-list-potential-eco-schemes-2021-01-14_en

Millennium Ecosystem Assessment. (2005). *Ecosystems and human well-being: desertification synthesis*. World Resources Institute.

Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) No 1698/2005, *OJ L 347*, 20.12.2013, p. 487-548.

Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009, *OJ L 347*, 20.12.2013, p. 608-670.

Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013, *OJ L 435*, 6.12.2021, p. 1-186.

Strategic plan. (2022). Strategic plan for the development of agriculture and rural areas of the Republic of Bulgaria for the period 2023–2027, adopted on 7.12.2022.

<http://www.fao.org/3/ca5602en/ca5602en.pdf>, HLPE Report 2019 - Agroecological and other innovative approaches

<https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal>

<https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030>

<https://environment.ec.europa.eu/topics/nature-and-biodiversity/nature-restoration-law>

<https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy>

<https://www.agroecology-europe.org>

RDP 2014–2020 version 1.4, last modified date 29.04.2015.

RDP 2014–2020 version 7.3, last modified date 29.04.2020.